

“RUTHENI”, “DUX RUIZORUM”, “MARCHIA RUTHENORUM” У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ФРАНЦІЇ ТА УГОРЩИНІ

У латинсько-російському словнику (Дворецкий, 1976, с.889) слово Rut(h)eni, orum *m* пояснюється як: “рутени, племя в Аквитанії з центром Segodunum (ныне Rodez)” (Франція). В часи середньовіччя термін Ruthen використовувався у титулатурі графів Арман’яків, першим з яких був Жерар - 1216 р. < Gerald IV (+ 1219 р.), Count ca 1190 > ego Girardus comes Fezensiaci et Armeniaci (Monlezun, 1846, p.317). Найбільш відомий із цієї династії - Жан I, граф Арман’як (1305-1373 рр.), син графа Бернара VI Арман’яка та Сесілії Родезької, одружений спочатку на Режині Готській, госпожі де Ломань, вдруге - на Беатриссі де Клермон, баронессі Шаролі (Хроніки, 2005, с.352). Він титулував себе: граф Арман’як, Божією милістю - 1322 р. < John I (+ 1373 р.), Count 1319 р. > egregius et potens vir dominus Joannes Dei gratia comes Armaniaki, Fezensiaci et Ruthenensis (Monlezun, 1846, p.233), травень 1340 р.: egregius et potens vir dominus Joannes Dei gratia comes Armaniaki, Fezensiaci et Ruthenae et Gaurac (Lafforgue, 1851, p.338), листопад 1343 р.: Nos Joannes, Dei gratia Comes Armaniaki, Fecensiaci, Ruthene et vicecomes Leumanie et Altivillaris (Druilhet, 1885, p.81), лютий 1353 р.: Johannes, comes Armaniaki, Fecensiaci et Ruthenensis, vicecomes Leumanie et Altisvillaris, ac locum tenens domini nostri Francorum regis in Occitanis partibus (Soc  t  , 1859, p.167), червень 1354 р.: Johannes, comes Armaniaki, Fecenzaci et Ruthenensis, vicecomesque Leomanie et Altivillaris, ac locum tenens domini nostri Francie regis in partibus Occitanis (Soc  t  , 1859, p.170), травень 1356 р.: Joannes Comes Armaniaki, Fecensiaci et Ruthenae, vicecomesque Leomaniae et Altiuillaris, ac locum tenens domini nostri Franciae Regis in tota lingua occitanis (Recueil de divers..., p.326), 1377 р.: domino Joanne, Dei grati   comite Armaniaki, Fezensiaci et Ruthenae, vice comite Leomanie et Altivillaris (Lafforgue, 1851, p.367-368), липень 1378 р.: Johan per la grati   de Diu Comte d’Armagnac, de Fezensac, de Rod  z et de Charolles, Vescomte de Lomanha et d’Autuillar et, Sengor de la terra Riuera (Recueil de divers..., p.110), травень 1384 р.: Johannes Dei gratia, comes Armaniaki, Fesensiaci, Ruthenae et Kadrellensis, vicecomesque Leomanie et Altiuillarum ac dominus terrae Rippariae (Recueil de divers..., p.240), листопад 1393 р.: < Bernard VII (+1418 р.), Count 1391 р.; ~ Bonne (+1435 р.), VCs. of Carlat, the daughter of John, Duke of Berry > egregio et magnifico principe domino Bernardo Dei gratia comite Armaniaki, Fezensiaci et Ruthenae vicecomileque Leomaniae et Alti-Vilariae, ac domino terrae Ripariae et Montanorum Ruthenensium (Monlezun, 1846, p.19), травень 1401 р.: egregio et magnificum principem, dominum Bernardum Dei gracia

comitem Armaniaci, Fesensiaci, Ruthene et Pardiaci, vicecomitemque Leomannie et Altivilaris, Fesensaguelli et Bruihesii, ac dominum terrae Ripperie, Aure et montanorum Ruthenensium (Durrieu, 1883, p.51), січень 1115 р.: pro egregio et magnifico principe et domino nostro, domino Bernardo, Dei gratia, comité Armanhaci. Fezenciaci, Ruthenensis et Pardiaci, vicecomiteque Altisvillaris, Bruilhesii et Creysselli, dominoque terrarum Ripariae, Auree et Montanorum Ruthenensium ac etiam pro egregia et potente domina, domina Bona de Biturio, ejus consorte, comitissa et vicecomitissa et vicecomitibus dicti vicecomitatus Carladensis (Documents, 1900, p.437), лютий 1418 р.: < John IV (+1450 p.), Count 1418 p. > Joannes, Dei gratia comes Armaniaci, Fezenciaci. Ruthenae et Pardiaci, vicecomes Leomaniae, Altivillaris, Fesensaguetti, Brullensis, Creysellii et Carladessii, et dominus terrarum Ripariae, Aurae et Montanorum Ruthenensium (Lafforgue, 1851, p.341), травень 1428 р.: Joannes, Dei gratia comes Armaniaci, Fezenciaci, Ruthenae et Insulae, vicecomesque Fezensaguetti, Brullesii, Carselli et Gimoesi, ac dominus terrarum Ripariae Aurae et Montanorum Ruthenensium (Monlezun, 1846, p.22), 1433 р.: inclilo et egregio principe et domino nostro domino Johanne eadem [Dei] gratia comite Armaniaci, Fezenciacii, Ruthenae et Pardiaci, vicecomiteque Leomaniae, Altivillaris, Fezensagetti, Brulhesii, Creyselli et Carlacesii ac domino terrarum Ripariae, Aurae et montanorum Ruthenensium apud Castrum comitate villae Insulae Jordani... (Monlezun, 1846, p.471), травень 1461 р.: inclieus ac potens vir, dominus Joannes comes Armaniaci, Fezensiaci, Pardiaci, Ruthen, vicecomes Leomaniae. Altivillar., < ... > [dominusque terrarum] Riparix, Auri et Montanorum Ruthen, baronius Ordani (Monlezun, 1846, p. 630), травень 1484 р.: illustris ac prepolens princeps dominus Karolus, comes Armaniaci, Fezenciaci, Ruthene et Insule, vicecomesque Leomanie, Fezensaguelli, Brullesii, Creyselli, Altivillaris et Gimoesii ac dominus terrarum Riparie, Vallis Aure, Manhoaci, Monthananum Ruthene et baroniarum de Severiaco et Calciate (Samaran, 1907, p.451).

У підсумку, тільки в документі 1378 р. замість Ruthenae вживається Rodéz, що свідчить про вживання цих назв для позначення певної території у Французькому королівстві.

У середньовічній Угорщині також вживався термін Ruthen, але у якості Marchia Ruthenorum, а також як Ruizorum. Зробимо спробу прослідкувати твердження дослідників щодо вживання цих термінів та місця географічного розташування в Угорському королівстві. У зв'язку з цим візьмомо до уваги наступні цитати: Хільдесгеймських анналів про смерть герцога Імре Святого (канонізований у 1083 р.), сина Іштвана I: “А Гейнрік, син короля Стефана, герцог русов, загинув плачевною [смертю], розтерзаний на полюванні вепрем” - “Et Heinricus, Stephani regis fīlius, dux Ruizorum, in venatione ab apro discissus, flebiliter obiit (2.XI.1031 p. - M.I.)”, із Життя Конрада, архієпископа Зальцбургського про візитацію посла до

короля, що перебував у Руській марці, “nuntius ad regem dirigitur, qui tunc in marchia Ruthenorum morabatur (1127 p. - М.І.)” (Назаренко, 1978, с.302), про переселення слов’ян з Болгарії до кордонів русичів “ipsi Sclavi d. i. Bulgarie conductu fuerunt ad confinium Ruthenorum” (Anonymus, 2004, old.19; Gesta Hungarorum, 2005, с.27; Györfy, 1966, old.520).

М.Лучкай у своїй багатотомній праці відзначає, що “Тогочасний письменник Гільдесгаймських анналів біля р. 1030 згадує, що навіть Св.Емеріх (син угорського короля Іштвана I - М.І.) був також вождем русів” (Lutskaý, 2000, р.24).

М.Грушевський з приводу “руської марки” пише наступне: “Першу авторитетнішу звістку про владу угорського короля над руськими землями маємо в 1031 р.: говорючи про смерть сина короля Стефана, Генриха, німецький літописець, називає його “князем руським”, значіння цього титула не ясне, але його трудно толкувати інакше як слід залежності Угорської Руси. Рівно столітє подибуємо, також в німецькїм джерелї, подібну звістку про “руську марку” Угорщини, де перебував тоді угорський король. З сею, руською маркою XII в. пробувано звязати т. зв. “Країну”, як до пізніх часів називав ся, а по части й досї зветь ся пограничний карпатський пояс в столицях Шарішській, Земплинській, Ужській, і Бережській; зближеннє безперечно дуже привабне, але трудно наставати на нїм, не маючи вказівок, які б звязували сі розділені віками звістки” (Грушевський, 1905, с.488).

Представник позитивістської школи російської історіографії О.Петров (1859-1932 рр.) залишив для дослідників серію з дев’яти монографій (Матеріали для історії Угорської Руси, 1905-1932). Вперше піддавши критичному аналізу документальні джерела по історії Закарпаття, він рішуче відкинув легендарного князя Лаборця та “руську марку” (Поп, 2001, с.300-301; Петров, 1930, №1-12). Російський історик у своїх “Древнїших грамогах” припускає, що це була “марка проти Руси” (Мицюк, 1936, с.14).

О.Мицюк висловив зовсім протилежну думку, вважаючи, що на другу чверть XI ст. угорська державність поширюється і на передгірські руські землі за Карпатами, приблизно в той самий час (1025 р.) вона підпорядковувала на заході землі старої (нітрянської) Словаччини, а на сході наприкінці XI ст. і Трансильванію. На думку О.Мицюка, район Бихарщини (угорський комітат - Бїхар), був заселений ще раніше руською людністю, а на його основі на початку XII ст. “організовано комітати: Бихарський, Солноцький, Сукмарський, Боршовський, Боршодський, Ужанський, Земплинський та Абауйський”. Він був у свій час удільним воєводством, у котрому “на р. 1031 княжив Емеріх, син Степана I угорського, й іменувався князем руським - дух Ruizorum” (Мицюк, 1936, с.14). О.Мицюк вказує на те, що тут практикувалися “божі суди” у Великому Варадїні,

в середку Бихарщини і далі зазначає: “Туди сходився люд за “правдою” від трилиць старої Словаччини і аж по Семигородшину. Напр. Варадинські реєстри (A Váradí regestrum, 1898, 520 р.) свідчать, що р. 1219 з Землінського замку посилено було людей на божий суд до Варадина. На р. 1131 ту країну еп. (єпископ - М.І.) Зальцбургський називає “*marchia Ruthenorum*”. На р. 1184 єпископат в Бихарщині зветься “руським”. В грамоті з р. 1254 згадується в Земліні при р.Лаборець “...sepultura Ruthenorum...” (Мишюк, 1936, с.14; Wenzel, 1869, old.361-362).

П.Сова, ведучи мову про повстання, яке “вспыхнуло в 1320 г.” (Сова, 1937, с.55) місцевої знаті сучасного Закарпаття та Словаччини проти представника Анжуйської династії, нового правителя Угорського королівства, повідомляє наступне: “Конфисковано було прежде всего имущество предводителей возстанія, въ первую очередь земплинскія и ужанскія владнїя жупана Петра Петеньки, котораго нѣкоторые историки считают потомкомъ упомянутого выше жупана Якова Панки (Панька). Былъ ли онъ самъ русскимъ по народности, до сихъ поръ еще достоверно не установлено. Несомнѣннымъ является, однако, что служилый класъ и дворянство возставшей “Русской Крайны”, упоминаемой въ древнихъ документахъ тоже под названіемъ “*Marchia Ruthenorum*”, т.е. “Русская Марка” (нѣм. Марк = латин. *margo* = край = украина - мадьяр. = *határszél* = vég) были русскіе” (Сова, 1937, с.56-57).

М.Лелекач, вважаючи, що в Угорському королівстві “в XI-XII ст. виникають комітати (жупи): Землянський, Ужгородський, Боржавський і Королівський”, визначає ці території протягом XII-XIII ст. як “*Confinium Nyr*”, “*Confinium Ungarorum et Polonorum*”, “*Partes Hung*”, “*Partes Mezesinae*”, “*Marchia Ruthenorum*”, “*Provinciam castrorum Ung et Borsua*”, “*Emericus dux Ruizorum*” (Лелекач, 1949, с.37).

У 1954 р. ігуменом Свято-Миколаївського монастиря м.Мукачева Васи́лем Проні́ним була підготовлена праця “История Мукачевской епархии (с древнейших времен до Первой мировой войны 1914 года)” (Максимишинец, 2004, с.157), за яку автору було присвоєно ступінь кандидата богослів'я Московської Духовної Академії (1958 р.). Її видали тільки у 2005 р. (Архимандрит, 2005). З приводу Руської Марки о. Василій висловив наступне: “Руська Марка згадується в біографії Конрада, архієп. Зальцбургського. Слово “Марка”, яке зустрічається в латинських анналах російською мовою перекладалося словом Крайна, що треба вважати спільнослов'янським терміном. Так, крайна була і у сербів, а жителі її називалися країшнями.

Руська Марка - крайна простягала по комітатах: Шарішському, Земплінському, Ужоцькому і Береговському.

У біографії Конрада вона згадується з нагоди того, що якраз у той час австрійське посольство прибуло до Угорщини. Ця подія відноситься до

1131 року. Питання стосувалося бранців після нападу угрів на Австрію. Чернець, посол архієпископа Конрада, прибув в Острігом, де побачив, що народ і духівництво в хвилюванні, і йому вдалося укласти мир і звільнити бранців і здобич. Ось слова з тексту біографії: “Був відправлений посол до короля, який тоді перебував в марці руських, і всі бранці зі своєю здобиччю були повернені в свою землю”. Хто тоді був угорським королем, в біографії не згадується. Рік 1131 є роком смерті короля Стефана II і одночасно вступу на престол Бейли П. У цей час Борис прагнув захопити угорський престол, і тому Бейла був в Руській Марці.

Отже, це стародавнє свідцтво про існування Руської Марки. Чи є це Закарпаття, або як думають окремі історики, Галичина? Якщо вважати, що це Галиція, тоді доведеться визнати, що в усякому разі Північне Закарпаття входило в її склад. Якщо ж припустити, що це Закарпаття - деякі історики включають у нього і область на південь від етнографічного Закарпаття - тоді доводиться вважати, що воно входило до складу Угорщини, як особлива адміністративна одиниця (Архимандрит, 2005, с.78-79).

О.Ставровський зазначає, що майже всім історикам, які походили із підкарпатського середовища, притаманне надзвичайно шанобливе ставлення до старих хронік та інформацій, до яких критично поставився російський історик О.Петров. Він, а також частково Г.Бідерман вирішив внести ясність у проблематику заселення північно-східних областей. При співставленні джерел та історичної літератури, О.Петров вказав, що саме історики Г.Бідерман, К.Кадлець, М.Грушевський запозичували один в одного, інколи помилялися та перебільшували (Ставровський, 1967, с.34). Всі троє вважали, що ліси, які простягаються від Спіша до Марамороша були “foresta, loca venationis regum” (місцями для королівського полювання) і припускали існування поселень з королівським мисливським персоналом. Далі О.Ставровський продовжує аналізувати цих істориків: “Проте на окраїні цих лісів було кілька костельів, монастирів, головне в долині ріки Тиса, і королівських замків: Хуст, Мукачево, Кіральгаза, Земплін, Уйгель, Шарошпатак та інших. Вище сказаному суперечить зауваження Г.Бідермана, що руські, словацькі, мадьярські й болгарські пастухи жили на цій території, хоч вони не затримувалися на одному місці, а кочували. Територія належала руським і з державної точки зору, за К.Кадлецем, мала велике значення. Г.Бідерман цю тезу обґрунтовує ще й фактами з уже цитованого життєпису зальцбурзького архієпископа Конрада, згідно якого ліси (у XII ст.) належали руським і вся територія 1127 р. називалася “Marchia Ruthenorum”, що відповідає свідченню в хроніці Симона де Кези, який ці ліси й гори називає “alpes Ruthenorum”. Цю територію нібито часто діставали у володіння як наділ члени королівської сім’ї. Тільки так можна пояснити той факт, що Емеріх, син

короля Стефана мав титул “dux Ruizorum”. Третій згаданий історик, М.Грушевський, навіть відносить цю територію до сфери зацікавлень Київської держави. Виразу “alpes Ruthenorum” він приписує етнографічне значення. У зв'язку з приєднанням південно-західної Русі до Древньоруської держави М.Грушевський висловлює думку, що до неї увійшло тоді й Прикарпаття як органічна частина Галичини, а також північно-західна частина Шарищини. Далі М.Грушевський часто суперечить сам собі. В питанні розселення його твердження мають більш категоричний характер, зокрема коли він говорить, що в XI і XIII ст. руський елемент переважав над іншими. Водночас М.Грушевський припускає й існування рідкого заселення. На його думку, Карпатські гори в XI - XIV ст. були, власне, пусті, або - глухі й неприступні, але незважаючи на це, тваринництво і полювання на диких звірів тут переважали над землеробством” (Ставровський, 1967, с.35).

Радянський історик В.Пашуто, досліджуючи зовнішню політику Древньої Русі, вважає, що остання намагалася зберегти союз з Угорським королівством. Русь підтримала Священну Римську імперію та союзне їй Угорське королівство у їх спільній війні з Польським королівством у 1015 - 1018 рр. Проте після заключення польсько-німецького договору та польсько-угорського миру, русько-угорські відносини погіршилися. До походу на Русь в 1018 р. Болеслав I Хоробрий залучив і угорське військо. У 1029 - 1031 рр. Русь та Угорщина були в різних таборах: перша разом з Німецькою імперією воювала проти Польського королівства, яке підтримував угорський король Іштван I, син якого (Імре - М.І.) мав титул “руського герцога” (Пашуто, 1968, с.51). Угорський історик, географ Д.Дьєрффі встановив, що “руський герцог” означав “dux exercitus regis”, котрий складався із русів, а сам термін “руський” (orosz) мав у середньовічній угорській традиції значення збройної охорони короля. В.Пашуто висловлює припущення, що можливо до цього терміну і має відношення “Руська марка” в Угорщині в XII ст.: “Це, ймовірно, якась прикордонна угорсько-русська територія із змішаним населенням. Таких було немало в зоні Карпат, які руські недарма називали “горами Угорськими”, а угорці - alpes Ruthenorum. Були в горах і руські (галицькі?) поселення типу того Руського села (Oroszfalva), чис населення отримувало свободу в обмін на зобов'язання охороняти кордон” (Пашуто, 1968, с.334).

Щодо якоїсь “руської марки”, то А.Назаренко вважає, що у науці немає певної думки з приводу цього повідомлення, якщо взяти до уваги його унікальність: Г.Бідерман ототожнює “руську марку” з чотирма комітатами Закарпатської Крайни (Берег, Мараморош, Угоча, Унг - М.І.), заселеними руськими. К.Грот вважає, що Іштван II, беручи участь в міжусобній боротьбі Володаревичів і Васильковичів, перебував на Галичині. М.Грушевський обмежується тим, що сумнівається в першому і

відкидає друге. Невизначена і думка В.Пашуто (1968, с.334, Назаренко, 1978, с.302). Іншу думку В.Пашуто підтверджує дослідник А.Назаренко, говорячи, що діапазон трактувань титулу "герцог русов" досить обширний. Більш обережний М.Грушевський: на його думку, якісь руські землі входили у володіння Іштвана. Аналогічна думка В.Шушаріна, який схильний розглядати факт існування під владою герцога Імре "особлиної області, заселеної східними слов'янами, - стародавніми русами", як релікт територіальної автономії племінних вождів. Встановити точне значення терміну намагається Д.Дьєрффі: "dux Ruizogum" = "dux exercitus regis" - герцог військового корпусу, що складався з русів. З Д.Дьєрффі солідарний і В.Пашуто, який не виключає, проте, вірогідного взаємозв'язку між русами, яких "водив" Імре, і "руською маркою" з Життя архієпископи Конрада (Назаренко, 1978, с.302). Але навіть постулювання цього взаємозв'язку ніяк не сприяє локалізації "руської марки" - для співвідношення герцогського титулу Імре, що напрошується, з тим герцогством, володіння яким за традицією було прерогативою угорських престолонаслідників, немає підстав, тому констатує А.Назаренко, вирішення проблеми навряд чи можливо без залучення додаткових відомостей з інших джерел.

"Такими навряд чи можуть служити добре відомі відомості про руські поселення на угорській території, починаючи ще з X ст., бо ці поселення не групуються навколо одного центру, а розкидані по всій Угорщині від австрійського кордону до Трансильванії, так що немає причин віддавати перевагу одне іншому і ставити яке-небудь одне з них у зв'язок з "руською маркою", зазначає дослідник (Назаренко, 1978, с.303).

На думку А.Назаренка, слова "in confinio Rutenie", окрім звичайного "на кордоні з Рутенією", допускають ще і й іншу інтерпретацію. Справа в тім, що термін "confinium" має, в усякому разі в деяких угорських юридичних пам'ятках, ще і спеціальне значення - "марка". Вперше він з'являється в другому декреті Ласло I (1077 - 1095 pp.), де в § 14-16 уточнюються обов'язки маркграфів (comites confiniorum) і жителів марки (custodes confiniorum). Очевидно, в цьому ж значенні confinium спожитий і в декреті Андрія II від 1222 р. Якщо допустити, що і у нашого автора в даному контексті confinium синонімічний *marchia*, то текст слід читати: "У Паннонії [на території] марки рутенів..." (Назаренко, 1978, с.305).

Церковний історик С.Пап з приводу "Руської марки" писав наступне у своїй рукописній праці (три томи якої були завершені на початку 1990 р., але друком вийшли значно пізніше): "Стефан I усвідомлював, що посідаючи Потісся, він перебуває на території з руським населенням. Мадярські літописи оповідають, що Стефан I одразу після зайняття Потісся призначив володарем свого стрія Золтана. Пізніше той перейшов до Трансильванії, а його місце зайняв Емерик, син Стефана I, якого

Гидесгаймські літописи називають “Дукс Руізорум”. Треба зазначити, що Потисся ділилося на провінції, позначені в документах як “партес”, “конфініум Нир”, “конфініум Вихар”, “конфініум Рутгенорум”. У 1131 році те “конфініум Рутгенорум” в Аноніма згадується як “Мархія Рутгенорум”. Одночасно в Потиссі згадується єпископство Вихорське - “єпіскопус Віарх, куюсседас діцітур Оросієнсіс”. Слово “орос” в малярській мові означає “рус, русин, Рутенус, ад Рутенос пертінантес”. Чеський історик пише, що це означає те ж, що й Мархія Рутгенорум, і що в єпархії Вихорській було руське населення.

Потисся після загарбання Стефаном I зберегло якусь частину колишньої самостійності, утворюючи удільне князівство. Першим удільним князем Потисся був син Стефана I - Емерик. Видно, підкорені русини Потисся не здавалися. З історичних подій випливає, що Емерик стояв на стороні поневолених русинів і захищав їх східний обряд. Очевидно, саме тому в середині 1031 року його усунули німецькі латинські ченці, що панували вже при дворі старого, і хворого Стефана I, підтримувані Гізелюю II. Стефанові I було сказано, що його син Емерик помер, розірваний на ловах диким вепром. Конкретних фактів про Емерика дуже мало. Одні дослідники пишуть, що він був заручений з візантійською принцесою, що й було причиною його усунення. Інші вважають невідомим походження його нареченої. Ряд дослідників дотримуються думки, що Емерик був одружений, але жив у дівственному подружжі, що він був зразком “целібса - неодруженого латинського духовника”. Скоріше за все, Емерик був вбитий як прихильник східного обряду русинів.

Пізніше королі призначали своїх синів намісниками Потисся з титулом “Князь Русинів”. Так, король Андрій I (1047 - 1060 рр.) призначив свого брата Бєлу; король Соломон I (1063 - 1074 рр.) у 1064 році - Гейзу I; король Коломан (1095 - 1116 рр.) у 1095 році - Альмоша. Всі вони мали титул “Дукс Рутгенорум”.

Потисське руське удільне князівство в перших роках малярського королівства було частиною держави з певними самостійними правами. Син Бєли IV (1235 - 1270 рр.) був ще “руським князем” на землях на схід від Дунаю в Карпатах і Семигороді. Але король Бєла IV втручався в справи сина, внаслідок чого спалахнула війна між батьком і сином, яка закінчилася битвою у 1265 році не на користь короля.

Цю боротьбу використали малярські феодалі, зискуючи великі маєтки за допомогу тій чи іншій стороні.

Руська єпархія Потисся обіймала всю область Потисся. Ще в XII ст. її називали єпархією руською - “єпіскопус Віарх, куюс седес діцітур Оросієнсіс”. Після того, як її зайняли латиняни, й вона була перенесена до Великого Варадина, тоді очевидно, створилися інші руські єпархії.

Можливо, й раніше існуючі єпархії перебравли управу вірними Потисся.

Отже, в часи Стефана I Потисся називали руською країною “Мархія Рутгенорум” - Потисська Русь (Пап, 2001, с.263-265).

В.Шандор, посилаючись на раніші праці С.Папа, цитує останнього: “Культурний і релігійний вплив Київської Русі на Угорщину не є досі належно досліджений. Слов’янські апостоли Кирило й Методій в дорозі до Великоморавської держави зупинились в роках 863 - 864 на території “Історичного Закарпаття”, охрестили й дали йому перше священство її єпископа.

Первісне християнство, заведене у Великоморавській державі Кирилом і Методієм, до якої належала й Паннонія, мало рішачий вплив на те, що мадярські правителі прийняли християнство з Візантії, а не з Риму. Проти Візантійського обряду вели німецькі церковні кола жорстоку боротьбу. Активно їм в цій допомагала друга дружина короля Стефана Гізела II, німкеня, (перша була теж Гізела). Син Стефана Емерик, князь Русинів, помер підозріло нагло дня 2 IX 1031, шість днів перед його коронуванням королем Угорщини. Дальший кривавий розвиток подій в Угорщині в боротьбі проти східновізантійського обряду вказує на те, що смерть Емерика спричинив не дикий вепр, але змова його мачухи разом з німецькими латинниками, які уважали християн візантійського обряду - логанами” (Шандор, 1992, с.41).

У колективній праці “Нариси історії Закарпаття” сказано: “Оволодівши всією територією Карпатської Русі, угорські правителі прагнули зміцнити тут своє панування. Якщо спочатку Карпатська Русь мала певні привілеї у складі Угорщини і в документах її називали Руською маркою (Marchia Ruthenorum), а окремих князів, які очолювали адміністрацію, називали князями руськими, повноваження угорських єпископів не поширювалися на католицьку церкву, то пізніше в Карпатській Русі була запроваджена загальноугорська адміністративна система, яка перетворила край в одну з провінцій Угорщини. У XIII ст. замість Карпатської Русі дедалі частіше вживається вираз “Угорська Русь”, яку згодом почали називати Північною Угорщиною чи Верхньою Угорщиною” (Нариси, 1993, с.54; Обличчя, 2001, с.33).

Протилежної думки притримується Й.Кобаль: “Одним із аргументів на користь існування на Закарпатті якогось територіального утворення українського (руського) населення уже при перших угорських королях (XI ст.) є повідомлення однієї з німецьких хронік (“Гільдесхаймських янналів”) під 1031 роком про смерть сина угорського короля Іштвана I Святого Імре, який мав титул *dux Ruizorum*. Наведений пасаж більшість вітчизняних і деякі зарубіжні дослідники інтерпретують таким чином, що Імре був князем окремої території, заселеної руськими (*Ducatus Russorum* за І.Контратовичем)... Нарешті, окремі історики, притримуючись думки,

що Імре дійсно був зверхником над руськими, що проживали компактно, бачать цю територію, однак, не на північному сході Угорського королівства, а на західному пограниччі (Oroszvár, сучасне Rusovce).

У зв'язку з проблемою локалізації руських, зверхником над якими нібито був Імре, син Святого Іштвана, привертає увагу повідомлення про "Marchia Ruthenorum", тобто "Руську марку", яке збереглося в "Життєписі архієпископа зальцбурзького Конрада" ("Vita Conradi archiepiscopi Salisburgensis", XII ст.): "Nuntius ad regem (Ungarie) dirigitur, qui tunc in Marchia Ruthenorum morabatur".

Під час загострення німецько-угорських відносин у 1177 р. угорський король знаходився в Руській Марці (in Marchia Ruthenorum). Це повідомлення вітчизняні дослідники тлумачили як таке, що в ньому згадується пограничний "край, заселений русинами". Було висунуте припущення, що так звані "країни" XV і наступних століть у комітатах Шариш, Земплин, Унг і Берег є залишками колись єдиної "marchii Ruthenorum" (Г.Бідерман, Т.Легоцький та ін.). Між тим, справа з "Руською Маркою", як і з "Dux Ruizogum", не така певна, щоб робити безоглядні висновки.

Потрібно мати на увазі, що слово "marchia" ("марка") у німецькому середовищі інтерпретується однозначно як "пограниччя". Отже, "Marchia Ruthenorum" означає пограничну частину Угорщини, територію, що межує з Руссю, тобто - Галичиною. Разом з тим, це ще не є достатньою умовою для твердження, що й населення тут було руським.

Посилання на "країни" пізнішого часу як аргумент в порушеній вище проблематиці більш ніж сумнівне. По-перше, аналіз джерел показує, що "країни" - це адміністративні райони або господарські одиниці (домініум), тобто воно не конче має означати і "пограниччя". По-друге, Маковицька, Ужоцька, Середнянська й Березька країни виникли у різний час, на різних територіях і мали різне значення: Маковицька й Ужоцька були господарськими районами, домініями, причому включали не тільки руські села, а також словацькі й угорські; Березька країна - це адміністративний район, що складався з 9(10) волоських сіл (Доробратово, Арданово, Мідяниця, Загаття, Завидово, Коропець, Лалово, Колодне, Станово, Коноплівці) і, що цікаво, саме руське населення до країни не зараховувалось!

Окрім наведеного вище, зауважимо, що в останній час появились нові дані, які дають підстави припускати і незакарпатську локалізацію "Руської Марки". Так, у грамоті східнофранкського короля Людовика Німецького (817 - 843 - 876 рр.) від 16 червня 863 року йдеться про поновлення прав Альтайхського монастиря на ряд поселень у верхів'ях Дунаю (Емський ліс), серед них і на поселення "Ruzaramarcha" ("Марка Русів (Русів)", О.Пріцак).

Таким чином, “*Marchia Ruthenorum*”, про яку згадується в “Життєписі зальцбурзького архієпископа Конрада” під 1177 р., може бути власне угорською (Західна Угорщина) частиною марки, що фігурує трохи західніше уже в 863 р. Отже, дані, які має в своєму розпорядженні історична наука сьогодні, не підтверджують гіпотези про генетичний зв’язок між “Руською Маркою” 1177 року і чисельними крайнами XV та подальших століть, а також про їх етнічний зміст” (Кобаль, 1996, с.37-38). Проте, думка Й.Кобалю виявилася непоміченою.

Щодо існування “Руської марки” проф. М.Тиводар висловив наступне: “Вважаємо, що найбільш точне тлумачення названих термінів подав О.Ставровський, який, проаналізувавши документи, прийшов до висновку, що термін “*Dux Ruizorum*” пов’язаний з посадою командувача сторожових прикордонних загонів у польсько-русько-угорському прикордонні, набраних з русинів. Щодо терміна “*Marchia Ruthenorum*”, то він передає назву тієї території (географічного району) Північно-Східної Угорщини, в яких проживало руське населення. У пізніші часи на титул “князя руського” претендувало чимало родичів угорського короля. У 1046 р. цей титул носив майбутній угорський король Бейла, у 1064 р. - майбутній король Гейза, а у 1085 р. - майбутній король Коломан. Все це підтверджує руський етнічний характер населення Закарпаття вже на середину XI ст., засвідчує, що “*Marchia Ruthenorum*” - це територія, яка вирізнялася з інших територій Угорщини своїм руським населенням.

Включення Закарпаття до складу Угорщини супроводжувалося поширенням угорської державної адміністрації. Вже в середині XI ст. у переліку комітатських міст згадувалося м.Ужгород, але лише на 80-ті роки XII ст. угорці вийшли до передгір’я настільки, що в межах нинішнього Закарпаття поширився державно-адміністративний поділ у вигляді Ужанського, Угочанського і Боржавського (з 1261 р. він називався Березьким) комітатів” (Тиводар, 1999, с.7).

Д.Поп зазначає, що у ранньому середньовіччі край південнокарпатських русинів мав іншу латинську назву - “*Marchia Ruthenorum*” (“Руська Марка”), а її правитель мав титул “*Dux Ruizorum*” (“Князь Руси”) та відносився до рівнинної Північно-Східної Паннонії, частини теперішніх Угорщини, Австрії та Словенії, де в ті часи були поселення панонських слов’ян (Поп, 2005, с.5).

У нашому розпорядженні є два документи, які були видані відповідно у 1215 та 1299 роках. У першому йде мова про відносини угорського короля Андрія II та Папи Римського Інокентія III щодо Галичини - *Venerabili in Christo patri I. Dei gracia Sacrosancte Romane Ecclesie Summo Pontifici, A. eadem gratia Hungarie, Dalmatie, Croatie, Rame, Servie, Galicie, Ladomerique Rex, salutem et debitam ac devotam in omnibus reverentiam, Significainus Sanctitati Vestre referentes gratiarum actiones, quod postulatio*

nostra super coronando filio nostro in Regem Galicie ad mandatum Apostolicum optatum consecuta est effectam, licet novissime populus Galicie fidelitatis sacramento deposito a Rege suo non solu in recesserit, verum etiam collecto circum adjacentium Ruthenorum exercitu, castrum Galicie, in quo filius noster cum paucis commorabatur, obsederit (Wenzel, 1867, old. 374-375). Андрій II в листі до Римського Папи писав, що “народ Галичини відступився від свого короля (Коломана)” та “зібравши військо від довколишніх русинів” взяв в облогу галицький замок. Андрій II пішов з військом на допомогу і визволив Коломана (Крип’якевич, 1999, с.117). У другому йде мова про припинення судової суперечки та примирення з одного боку Софрона, Соломона Степана, Зоварда, а з іншого Ладислава та Донча, синів Томи (див. додаток). В обидвох документах згадується Ruthenorum, у першому значенні як Руське військо, у другому як титул - князь Руський. Також за 1227 р. відомий документ, у якому молодший син угорського короля Ендре II - Кальман титулується як “Colomanus, Dei gratia, Ruthenorum rex, et liberalitate nostra Dux Dalmatie, atque Croatie...” (Fejer, 1829, р.103). Нам також відомо про те, що частина галицького боярства визнала Кальмана як “короля Галича” у 1215 - 1219 рр. (История Венгрии, 1971, с.143), а звідси титул Ruthenorum rex є непевним. Його ми можемо віднести як до Галицького князівства, так і до іншої території. І насамкінець, згадуючи “Гільдесхаймські аннали” та “Життєпис архієпископа зальдбурзького Конрада”, у цих обидвох творах різняться даги описаних подій. Щодо загибелі Імре (Емеріха, Гейнріха), сина угорського короля Іштвана I, М.Лучкай наводить 1030 р. (Lutskaý, 2000, р.24), 1031 р. - М.Грушевський, проте не визначається з датою посольства до угорського короля, який перебував у Руській Маркці (Грушевський, 1905, с.488). О.Мицюк відповідно наводить 1031 та 1131 рр. (Мицюк, 1936, с.14), В.Пронін вказує 1131 р. (Архимандрит, 2005, с.78-79), А.Назаренко спирається на 1031 та 1127 рр. (Назаренко, 1978, с.302), С.Пап спиняється на 1031 та 1131 рр. (Пап, 2001, с.263-265), В.Шандор - 1031 р. (Шандор, 1992, с.41), Й.Кобаль наводить відповідно 1031 та 1177 рр. (Кобаль, 1996, с.37-38), проф. М.Тиводар - 1031 і 1127 рр. (Тиводар, 1999, с.6). Також непевним залишається і розташування Руської Марки. Її територію Й.Кобаль відносив до верхів’я Дунаю, тобто Західної Угорщини (Кобаль, 1996, с.37-38), Д.Поп до рівнинної північно-східної Паннонії, частини теперішніх Угорщини, Австрії та Словенії (Поп, 2005, с.5), о. С.Пап до Потисся (Пап, 2001, с.265), у колективних працях - до Карпатської Русі (Нариси, 1993, с.54) та сучасного Закарпаття (Обличчя, 2001, с.33). Думку австрійського історика Г.Бідермана та відомого угорського археолога та історика Т.Легоцького, про те, що “Руська Марка” - населена русинами прикордонна смуга в межах Шариського, Земплинського, Ужанського та Березького комітатів (Тиводар, 1999, с.6),

поділяли М.Грушевський (1905, с.488) та В.Пронін (Архимандрит, 2005, с.79). Неясна думка В.Шандора, який, посилаючись на А.Штефани, вважає, що "...між роками 1299-1307, граф Григорій був іменованим "офіційним князем Русинів" - "Officialis Dux Ruthenorum" (Шандор, 1992, с.14). В.Пашуто вважав, що Руська Марка - це, ймовірно, якась прикордонна угорсько-руська територія із змішаним населенням. Таких територій було немало в зоні Карпат (Пашуто, 1968, с.334). Твердження В.Пашуто підтримав А.Назаренко, але висловив своє припущення, що Руська Марка могла знаходитись на території Паннонії (Назаренко, 1978, с.305). Також звертає увагу титул Dux Ruizorum, який носив син Іштвана I - Імре (1007-1031 рр.). Добросусідські відносини Візантійської імперії та Угорського королівства завершилися династичним шлюбом, у 1018 р. Імре одружився на візантійській принцесі Аргірі, доньці Романа - міського префекта (епарха) Константинополя, (майбутнього візантійського імператора Романа III Аргіра з 1028 р.) (Михаил, Хронографія, с.21, 268, <http://genealogy.euweb.cz.>; http://en.Wikipedia.org/wiki/Arpad_dynasty; Magyar, 1999, old.42-43). Можна припустити, що ініціатором цього шлюбу виступив імператор Василій II Болгаробоець (Скалабанович, 2004, с.121; Успенский, 2005, с.686; Чорній, 2007, с.65). Грецькі джерела фіксують нам, що Аргіри не відносилися до знатних сімейств, проте належали до класу великих землевласників у фемі Арменіак (Успенский, 2005, с.689). Видається дуже дивним те, що донька сім'ї Аргірів була дивовижним вибором нареченої для спадкоємця угорського трону. Якщо такий шлюб мав місце, то тільки після вступу Романа III на візантійський престол. Після чого Іштван заснував Грецький монастир у долині Веспрема для дружини його сина. Також припускають іншу дату шлюбу Імре з Аргірою - 1022 р. Але тут можна поставити знак питання, а чи взагалі був такий шлюб. Є також припущення, що дружиною Імре була дочка польського короля Мешка II Ламберта та його дружини Richeza (Ezzonen), як повідомляють *Annales Sancte Crucis Polonici*: "Stephanus rex...filium Emrich" одружений "Meszkone rege Polonie...filium" (http://en.Wikipedia.org/wiki/Arpad_dynasty). Професор загальної та церковної історії Санкт-Петербурзької Духовної Академії Н.Скалабанович відносно Романа Аргіра зазначає, що він ще будучи шестирічною дитиною був заручений, а по досягненню повноліття одружився на якійсь Єлені, яка завершила свої останні дні у 1032 р. і від неї мав доньку, котру імператор Конрад II сватав для свого сина Генріха III (Скалабанович, 2004, с.132). Відомий угорський історик і дослідник доби середньовіччя Д.Крішто вважає, що найбільш ймовірно його дружиною була хорватська принцеса (Kristó, 2006, old. 112). Коли Імре помер, то мав титул Dux Ruizorum. Для пояснення цього титулу Д.Крішто наводить наступне: по-перше Імре був керівником королівської гвардії, по-друге він став вождем русів, якими

була заселена Західна Угорщина, і по-третє, у зв'язку з війною 1030 р. Імре був намісником тієї частини Угорського королівства, яка займала межиріччя Лайти та Морви (Kristó, 2006, old.113).

Щодо Руської Марки (Marchia Ruthenorum) на основі вищезазначених документів, думок, висловлювань та припущень дослідників, а також документу 1271 р. про відносини Іштвана V та чеського короля Отокара II, де перший титулується як “Stephanus Dei gracia Ungarie, Dalmacie, Croacie, Rame, Servie, Gallicie, Lodomerie, Cumanie, Bulgarieque Rex...” - “Стефан божою милістю Угорщини, Далмації, Хорватії, Рами, Галичини, Волині, Куманії, Болгарії король” (Wenzel, 1862, old.247), згадуються руські князі Лев та Василь: “et Leonem generum nostrum, Ruthenorum Ducem;...; et Wazulem filium Wazule Ducis Ruthenorum” (Wenzel, 1862, old.255), що дає можливість припустити її знаходження у Галицько-Волинському князівстві.

Ключові слова: титул, король, вождь, князівство, руси, марка, документи.

Миськов И.А. (г.Ужгород, Україна)

“Rutheni”, “Dux Ruizorum”, “Marchia Ruthenorum” в середньовічній Франції та Венгрії
(Резюме)

В статті розглянуто використання в документах термінів “Rutheni”, “Dux Ruizorum”, “Marchia Ruthenorum” в середньовічній Франції та Венгрії. Якщо в Французькому королівстві титул Ruthene, Ruthenensis мали графи Арманьяки, то в середньовічній Венгрії на титул “Dux Ruizorum” (князь, вождь, герцог Руский) і історичне названня “Marchia Ruthenorum” (Руська Марка) претендували наступні регіони: Северо-Восточная Паннония (частина сучасної Венгрії, Австрії та Словенії), Потисьє, прикордонна смуга в межах Шариша, Земплина, Ужа та Берега, чотири комитата Берег, Мараморощ, Угоча та Унг.

Близько до локалізації в Венгерському королівстві титула “Dux Ruizorum” венгерський історик - дослідник епохи середньовіччя Д.Кришто. Він пояснює даний титул наступним чином: во-перших, син Іштвана I - Імре був керівником королівської гвардії, во-других, він став вождем русів, якими була заселена Західна Венгрія, і в-третьих, в зв'язку з війною в 1030 г. Імре був намісником частини Венгерського королівства між річками Лайта та Морва.

Відносно Руської Марки (Marchia Ruthenorum) також висувалося припущення, що ця територія могла знаходитися в

Галицко-Волинском княжестве. Данный вопрос требует дальнейшего изучения.

Miskov I.O. (Uzhgorod, Ukraine)

“Rutheni”, “Dux Ruizorum”, “Marchia Ruthenorum” in the Medieval France and Hungary
(Summary)

The article under consideration is dedicated to the usage in the documents the terms “Rutheni”, “Dux Ruizorum”, “Marchia Ruthenorum” in the medieval France and Hungary on the basis of the source-monographic base available. Whereas in the French kingdom the title of Ruthene, Ruthenensis belonged to the Counts of Armanyaki, then in the medieval Hungary the following geographical regions claimed the title “Dux Ruizorum” (the Russian Prince, Leader, Duke) and the historic name “Marchia Ruthenorum” (Russian Mark), to wit north-eastern Pannonia (a part of present day Hungary, Austria and Slovenia), Potissya, a borderland within Shariski, Zemplinski, Uzhanski and Berezhski counties of the Hungarian kingdom, four counties of Bereg, Maramarosh, Ugocha and Ung.

D.Krishto, a famous Hungarian historian and researcher of the medieval times, is close to the revelation of the “Dux Ruizorum” title in the Hungarian kingdom. He explains this title as the following. Firstly, Imre, the son of Ishtvan I, was the leader of the royal Guards. Secondly, he became the leader of Rusys, who inhabited the Western Hungary. Thirdly, because of the war of 1030 Imre was the governor-general of the part of the Hungarian Kingdom which lay between the rivers of Layta and Morva.

Concerning Russian Mark (Marchia Ruthenorum) on the documentary basis given in the article a supposition is made that this territory could belong to Galitski-Volinski principality. Certainly, this problematic question must find its decision.

Додаток

Грамота березького надзупана Георгія від 1 травня 1299 р. про припинення судової суперечки та примирення з одного боку Софрона, Солмона Степана, Зоварда, а з іншого Ладислава та Донча, синів Томи.

Nos Gregorius, comes de Beregh, officialis Leu ducis Ruthenorum et quat[er] iudices nobilium de eadem.

Damus pro memoria, quod in octavis B[ea]ti Georgii martyris, Sapranus, Solomon et Stephanus et Zoward, frater ipsorum, ab una parte, coram nobis personaliter constituti, Ladislaus et Donch, filii Thomae, ex altera, sana mente spontaneaue voluntate, utrarumque partium compositiones, omnes causas,

...que nunc inter ipsos ventilatas, seu peractas, mediantibus nobis et aliis probis viris, in pacis unionem taliter devenerunt; quod, ipsas causas, inter ipsos ventilatas, cassationi reddiderint et se dari fecerint, tali obligatione interiecta.

Quod, si qui ex ipsis causas supradictas suscitare niterentur, super quibus in pacem devenerunt, seu Ladislaus et Donch, frater suus, seu alius ex cognatis suis, ac Sapranus et fratres sui, ante litis ingressum centum marcas soluere teneantur.

Datum in Lupret Nana in octauis supra dictis. Anno Domini millesimo ducentesimo nonagesimo nono.

[Locus quat[t]uor sigillorum pendentium] (Купчинський, 2004, с.128-129).

Ми, Григорій, граф з Берега, урядник князя Русі Лева, та четверо суддів від тутешньої знаті.

Подаємо для пам'ятного запису, що на восьмий день [після свята] блаженного Георгія-мученика, особисто з'явившись перед нами, душевно здорові Софрон, Соломон, Степан та їхній брат Зовард, з одного боку, та Ладислав і Донч, сини Томи - з другого, за добровільним бажанням і згодою обох сторін, при посередництві нас та інших чесних людей дійшли до такого мирного сднання в усіх судових процесах, які досі між ними точаться чи відбуваються. У зв'язку з цим усі справи, які між ними ведуться, віддали на скасування і зробили так, щоб це було завершено, в чому і зобов'язалися.

Якщо б хтось із них намагався поновити згадані суперечки, в яких вони дійшли до примирення, або Ладислав і Донч, його брат, чи хтось із родичів, або Софрон і його брати, то перед [заявою] початком спору повинен сплатити сто марок.

Дано у Лупрет-Нані, на згаданий восьмий день, року Божого 1299.

[Місце прикріплення чотирьох печаток]

Література

Архимандрит Василий Пронин. История православной церкви на Закарпатье. - Свято-Николаевский Мукачевский монастырь, 2005.

Грушевський М. Історія України-Руси. - Львів, 1905. - Т.ІІ. - XI - XIII вік.

Дворецкий И.Х. Латино-русский словарь. - М., 1976.

История Венгрии в 3 томах. - М., 1971. - Т.1.

Кобаль Й. "Мархія Рутенорум" - країна руських // Екзиль. - 1996. - №1. - Ужгород, 1996. - С.37-40.

Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. 2-ге видання із змінами та доповненнями / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Відп. ред. Я. Ісаєвич. - Львів, 1999.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII - першої половини XIV. Дослідження. Тексти. - Львів, 2004.

Лелекач М. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X - XI ст. // Наукові записки Ужгородського університету. - Ужгород, 1949. - Т.2. - С.28-39
Михайл Пселл. Хронографія. - М., 1978.

Максимишинец В. Історія православної церкви в Карпатській Русі. Монографія. - Ужгород, 2004.

Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. Ужгород, 1936. - Т.1.

Назаренко А.В. О "русской марке" в средневековой Венгрии // Восточная Европа в древности и средневековье. - М., 1978. - С.302-305.

Нариси історії Закарпаття. - Ужгород, 1993. - Т.1.

Обличчя Закарпаття / Шандор Ф., Данилюк Д., Федака С., Ліхтей І. / - Ужгород, 2001.

Пап о. С. Історія Закарпаття. - Івано-Франківськ, 2001. - Т.1.

Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. - М., 1968.

Петров А. Древнѣишія грамоты по исторіи Карпаторусской церкви и іерархії 1391-1498 гг. Репродукції фотографическихъ факсимиле. - Прага, 1930.

Поп Д. Історія Подкарпатської Русі. - Ужгород, 2005.

Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. - Ужгород, 2001.

Скалабанович Н.А. Византийское государство и церковь в XI в. От смерти Василия II Болгаробойцы до воцарения Алексея I Комнина. - СПб, 2004. - Книга I.

Сова П. Прошлое Ужгорода. - Ужгород, 1937.

Ставровський О. Словацько-польське-українське прикордоння до XVIII століття / Словацьке педагогічне товариство в Братиславі. Відділ української літератури в Пряшеві, 1967.

Тиводар М.П. Етнографічне районування українців Закарпаття (за матеріалами традиційної культури другої половини XIX- першої половини XX ст.) // // Carpatika-Karpatika. Етнічні та історичні традиції населення Українських Карпат кінця XVIII - XX ст. - Ужгород, 1999. - Вип.6. - С.4-64.

Успенский Ф.И. История Византийской империи. Период Македонской династии (867-1057). - М. - В 5 т. - Т.3.

Хроники и документы времен Столетней войны / Пер., сост., предисл., прим., указат., генеал. табл., карты М.В. Аникеева; под ред. Ю.П.Малинина. - СПб., 2005.

Чорній В. Історія Болгарії. - Львів, 2007.

Шандор В. Закарпаття. Історично-правничий нарис від IX ст. до 1920 р. - Нью-Йорк, 1992.

Anonymus. A Magyarok cselekedetei. - Budapest, 2004.

Documents historiques relatifs à la vicomte de Carlat. - Monaco, 1900.

Druilhet P. Archives de la ville de Lectoure: coutumes, statuts, reords du XIIIme au XVIme siècle. - Paris, 1885.

Durrieu P. Documents relatifs à la chute de la maison d'Armagnas-Fezensaguet à la mort du comte de Pardiac. pub. pour la Société historique de Gascogne. - Paris, 1883.

Fejer G. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. - Budaë, 1829. T.III. - Vol.2.

<http://genealogy.euweb.cz>.

http://en.Wikipedia.org/wiki/Arpad_dynasty.

Gesta Hungarorum. Літопис Аноніма про діяння угорців під час пошуків і підняття Батьківщини / Переклад з латинської та угорської Каміла Найпавера. - Ужгород, 2005.

Györfy G. Az Arpadkori Magyarorszag történeti foldrajza. - Budapest, 1966. - I köt.

Kristó G. Magyarorszag története. 895-1301. - Budapest, 2006.

Lafforgue P. Histoire de la ville d'Auch, depuis de romains jusqu'en 1789. - Auch, 1851.

Lutskay M. Historia carpato-ruthenorum. - T.II. - Budaë, 1843 (рукопис). - Видання в Україні. - Лучкай М. Історія карпатських русинів. - Ужгород, 2000. - T.2.

Magyar kódex. Az Árpádok világa. Magyar művelődéstörténet a kezdetektől. - Budapest, 1999. - I köt.

Monlezun J.-J. Historie de la Gascogne depuis les temps les plus reculés jusqu'à. - Auch, 1846.

Recueil de divers titres et memoires concernant les affaires des Comtes de Foix...(Manuscript).

Samaran C. La maison d'Armagnac au XVe siècle et les dernières luttes de la féodalité dans le Midi de la France. - Paris, 1907.

Socété des archives historiques de la Gironde. Archives historiques du département de la Gironde. - Paris- Bordeaux, 1859.

Thurócy J. A magyarok krónikája. - Budapest, 1986.

Wenzel G. Árpádkori Új Okmánytár. - Pest, 1862. - III köt. (1261-1272).

Wenzel G. Árpádkori Új Okmánytár. - Pest, 1867. - VI köt. (890-1235).

Wenzel G. Árpádkori Új Okmánytár. - Pest, 1869. - VII köt. (1235-1260).

A Váradí regestrum. - Budapest, 1898.

De generatiōe ⁊ regno scī regis Stephani p̄m̄i regis hūgarorū

Dux Toru genuit Seycha ⁊ Michaelē. Michael
 et v̄o genuit Lalanū Ladislau ⁊ Uazul. Seycha v̄o d̄
 unno p̄m̄onit^o oraculo: Anno dñice incarnatiōis non
 gentesimo sexagesimo nono: quēadmodū in legēda
 scī stephani regis scriptū est genuit scī stephanū regē
 et sarolt̄ filia gyula. At rex stephan^o plures quidē genuit filios
 sed int̄ alios habuit v̄nū filij noie Emericū deo amabile ⁊ hoī
 bus honorabile: cui^o mēoria i bñdictiōe ē. Die aut̄ p̄iscerū c

Рис. 1. Король Іштван I та його син герцог Імер із "Хроніки Туровці".